

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ БІДНОСТІ У КОНТЕКСТІ СІМЕЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Анотація. У статті представлено результати теоретико-методологічного аналізу категорії «бідність» крізь призму сімейної взаємодії. Розглянуто три вектори вивчення зазначеної категорії: подружні взаємини, батьківські та родинні взаємини.

Ключові слова: бідність, сім'я, подружні взаємини, батьківські взаємини, родинні взаємини, сімейний міф.

The main approaches to the study of poverty in a context of family interaction

Annotation. The article deals with the results of theoretical and methodological analysis of the category “poverty” through the prism of family interaction. Three vectors of the poverty investigation are represented: marital interaction, parental interaction and intergeneration interaction.

Key words: poverty, family, marital interaction, parental interaction, intergeneration interaction, family myth.

Основные подходы к изучению бедности в контексте семейного взаимодействия

Аннотация. В статье представлено результаты теоретико-методологического анализа категории «бедность» сквозь призму семейного взаимодействия. Рассмотрено три вектора изучения выделенной категории: супружеские взаимоотношения, детско-родительские и родовые отношения.

Ключевые слова: бедность, семья, супружеские взаимоотношения, детско-родительские отношения, родовые отношения, семейный миф.

За останні десятиліття наша держава піддалася інтенсивним процесам соціально-економічних перетворень, які спричинили зміни укорінених моделей соціально-економічної поведінки населення. Відбулася трансформація соціальної структури українського суспільства, склалася глибока соціальна поляризація. В Україні, як і в більшості країн з перехідною економікою, проблема бідності сьогодні постала особливо гостро.

На сьогоднішній день не існує єдиного чіткого визначення поняття «бідність», відсутні критерії вимірювання бідності, так само як дотепер невирішеною залишається проблема подолання бідності.

В економічній психології бідність розглядається як нездатність підтримувати мінімальний рівень життя. Бідними вважаються люди, сім'ї або групи осіб, які мають у своєму розпорядженні настільки незначні (матеріальні і культурні, соціальні) засоби, що є виключеними з того способу життя, який відповідає мінімальним вимогам тієї країни, де вони проживають [Ложкін]. Г. Пляскіна під малозабезпеченістю вбачає забезпеченість життєвими благами нижче норми, що прийняті даним суспільством [Пляскина].

У наш час відомі чотири загальноприйняті підходи до визначення та вимірювання бідності: **абсолютний** (співставлення середньодушового прибутку з прожитковим мінімумом), **відносний** (рівень добробуту співвідноситься з переважаючим рівнем забезпеченості у даній країні), **суб'єктивний** (самооцінка власного соціально-економічного стану) та **інтегральний** (узагальнення ряду статистичних характеристик). Абсолютна бідність має три ступені вираженості: незабезпеченість (малозабезпеченість), нужденність (бідність) та убогість (злиденність) [Дейнека], [Лібанова, 2008], [Пляскина], [Красун, Турчин].

В межах цих підходів існує ряд методів виміру бідності: статистичний (метод питомої ваги продуктів харчування), нормативний (метод прямої оцінки нормативних потреб), економічний (ресурсний), деприваційний (метод позбавлень), статистичний, методи на основі суб'єктивного чи евристичного критерію (метод самозачислення, метод репутації, метод суб'єктивного визначення нормативу), стратифікаційний та інтегральний (комбінований) методи [Дейнека], [Чернега, Опалько], [Пляскина].

Існує декілька підходів до пояснення бідності. Відповідно до **індивідуалістичного** підходу пояснення бідності, причиною бідності індивіду постають його особистісні характеристики. **Структурний** підхід пояснення покладає відповідальність за бідність на суспільство, при цьому причиною бідності постає недосконалість його економічної, соціальної та політичної структури. **Фаталістичний** тип пояснення причин бідності покладає провину за неї на фактори, що не контролюються людиною: на капризи долі, фатальний збіг обставин, хвороби чи відсутність здібностей і талантів. Тобто, у бідності не винна ні особистість, ні суспільство; у цьому випадку бідність постає не ганебним явищем, відповідно, держава повинна надавати допомогу бідним. При **субкультурному** підході бідність передається з покоління в покоління, формуючи людей з особливими особистісними характеристиками (залежних, з фаталістичним ставленням до життя, з почуттям меншовартості, з низькою мотивацією та ін.). У них формується так звана «психологія бідності» - набір поглядів та переконань особи, який породжує у неї нестачу грошей та, відповідно, матеріальних благ. За цих умов бідність набуває рис серйозної соціальної проблеми [Дейнека], [Ложкін], [Муздыбаев], [Пляскина].

Як структурна соціальна одиниця, сім'я віддзеркалює загальний стан суспільства, суперечності й наслідки процесів, що відбуваються в ньому. За сучасної економічної і політичної ситуації в Україні, інститут сім'ї зазнає серйозних матеріальних і морально-психологічних труднощів.

Проблеми соціальної адаптації малозабезпечених родин в умовах трансформації набувають найбільшої гостроти у сучасному українському суспільстві. На рівень життя сімей може впливати велика кількість взаємопов'язаних факторів: економічних, соціальних, демографічних, психологічних, політичних, регіонально-географічних. Із адаптаційних стратегій у бідних переважає економія на усьому, відмова від оновлення чи придбання предметів довготривалого використання, від відвідування культурно-дозвільних заходів, відмова від включеності в діяльність різноманітних освітніх, оздоровчих інститутів, неможливість будь-якої соціальної активності внаслідок нестачі коштів [Пляскина].

Загалом до найбільш типових факторів, які обумовлюють ризики опинитися в тій або іншій групі бідних, відносять «полярні» сімейні ситуації: як високе сімейне "навантаження" (багатодітні, неповні сім'ї та ін.), так і втрату зв'язків із сім'єю та близькими. [Лібанова], [Момоток], [Солодников], [Lewis].

За визначенням О. Антонова, сім'я – це заснована на єдиній загальносімейній діяльності спільність людей, пов'язаних узами шлюбубатьківства-рідства, і тим самим забезпечує відтворення населення і спадкоємність сімейних поколінь, а також соціалізацію дітей і підтримання існування членів родини. Антонов вважає, що лише наявність таких триєдиних відносин дозволяє говорити про конструювання сім'ї як такої в її строгій формі. Факт одного чи двох з названих відносин характеризує фрагментарність сімейних груп, що були колись сім'ями (з причин дорослішання та відокремлення дітей, розпаду сім'ї через хворобу, смерть її членів, через розлучення та інших видів сімейної дезорганізації), або таких, що ще не стали сім'ями (наприклад, сім'ї молодят, які характеризуються лише подружнім зв'язком, але не батьківством і кровним рідством) [Антонов].

Відповідно, ми виділили три сфери сімейної взаємодії для аналізу проблеми бідності у сімейному аспекті:

- подружні взаємини (чоловік – дружина; гендерний аспект);
- батьківські взаємини (батьки – діти);
- родинні взаємини (міжпоколінні взаємини: родина у цілому – дідуся й бабусі, батьківські сім'ї).

Подружні взаємини. Соціальні зміни у сучасному суспільстві, пов'язані з ломкою традиційної системи полової стратифікації, призводять до зміни гендерних ролей. Відхід від усталеної моделі сім'ї та розподілу сімейних функцій позначається на особливостях її функціонування. Так, аналізуючи особливості сімейних взаємин та причини деструкції шлюбу, багато авторів зазначають, що трансформація економічної функції, а саме – зниження економічної ролі чоловіка в сім'ї, - постає одним із факторів, що сприяють конфліктам, розладам та руйнації сімейно-шлюбних взаємин [Швец, Могилевкин, Каргаполова].

Значний вплив щодо розподілу чоловічих та жіночих ролей в сім'ї відіграла статево-рольова концепція Т. Парсонса і Р. Бейлза, яка виправдовує диференціацію чоловічої і жіночої діяльності в суспільстві та сім'ї. Ця теорія була спрямована на підтвердження і обґрунтування відмінностей між статями: чоловікам вона відводить «інструментальну» роль, а жінкам – «експресивну», оскільки вони мають здатність до дітонародження. Сутність інструментальної ролі полягає в підтриманні зв'язку між сім'єю та зовнішнім світом (професійна діяльність, яка забезпечує фінансування сім'ї та її статус у суспільстві), експресивної – у регулюванні відносин в сім'ї, вихованні та догляді за дітьми [Вихор].

Відповідно, відхід від традиційного розподілу ролей у сім'ї може перешкоджати нормальному її функціонуванню і, зокрема, фінансовому добробуту. Так, деякі соціально-психологічні дослідження довели, що підвищена конфліктність внутрішньосімейних взаємин (грубість, сварки між подружжям і батьками та дітьми), а також домінуюче положення жінки в сім'ї – тобто порушення експресивної функції в родині – постають чинниками виникнення бідності. Іншими рисами бідних сімей і, водночас,

чинниками, що спричинюють бідність, постають: переривання вертикальних зв'язків із родиною, часті розлучення, раннє статеве життя, позашлюбна народжуваність, практика цивільних шлюбів [Лібанова], [Момоток], [Солодников], [Lewis].

Аналізуючи статеві відмінності в атрибуції відповідальності за бідність, К. Муздыбаєв виявив, що жінки частіше пояснюють бідність фаталістичними та структурними факторами, ніж чоловіки [Муздыбаєв].

Аналіз даних засвідчує, що не зважаючи на те, що соціальне дно має переважно «чоловіче обличчя» і різниця за статтю невелика, загалом розподіл за статевою ознакою дає підстави говорити про фемінізацію бідності.

Жінки особливо схильні до бідності через обмежений доступ до різного виду соціальної допомоги, заробітної платні і доходам у неформальному секторі. Становище жіночої частини населення погіршує масове, затяжне безробіття. Жінок скорочують і звільняють у першу чергу, що пояснюється тим, що жінки в силу своїх обов'язків з продовження роду потребують додаткових пільг (які є не вигідними для роботодавців) [Солодников].

Таким чином, фемінізація бідності призводить до того, що в бідності живуть неповнолітні діти. Атмосфера злиденного життя може позначитися на подальшому житті дітей, сприяти подальшій трансляції даного образу життя.

Батьківські взаємини. У наш час негативний вплив на добробут сімей здійснюють високий рівень безробіття, високі тарифи на житлово-комунальні послуги, низький рівень оплати праці, що не відповідає вартості життя. Малозабезпечені сім'ї практично не мають можливості сплачувати за дороговартісні послуги освіти та охорони здоров'я, туристичні та рекреаційні послуги та багато інші матеріальні, соціальні та духовні блага. У цих умовах стає неможливим якісна соціалізація дітей, реалізація їхніх потенційних можливостей, їх духовний та інтелектуальний розвиток. Проблема бідності в сім'ї набуває стійкого характеру.

У сучасному суспільстві високих технологій малозабезпеченість деяких сімей призводить до їхньої соціальної ізоляції, «інформаційної бідності», ускладнює соціальну адаптацію. У цих умовах проблема бідності та нерівності ще більше посилюється. Поляризація суспільства, нерівність життєвих шансів у залежності від рівня матеріальної забезпеченості веде до процесу відтворення бідності, скороченню перспектив для дітей з малозабезпечених сімей добитися в житті того ж, що й більшість їхніх більш забезпечених однолітків. У першу чергу це нерівність у можливостях отримання освіти, а в подальшому й у працевлаштуванні. Таким чином, бідність набуває стійкості – бідні батьки відтворюють бідних дітей [Пляскина].

Така несприятлива соціально-психологічна ситуація позначається на інтелектуальному, психологічному, психічному розвитку дітей. Дослідження показують, що вже у дошкільному віці у дітей із бідних сімей проявляється постава «бути як усі». У дітей із забезпечених родин краще розвинена фантазія, вони сміливо віддаються її поривам. Діти ж із бідних сімей до останнього чекають вказівок, бажано навіть взірців і прикладів, які необхідно відтворити [Белкин].

С. Майер у своєму дослідженні довела, що рівень доходів батьків впливає не безпосередньо на успішність дітей, а через характеристики батьків, які й призводять їх до того чи іншого економічного статусу. Відповідно, у середньому життєві шанси дітей з бідних сімей є гіршими, порівняно із дітьми із забезпечених родин [Mayer].

Дослідження І. Зубіашвілі засвідчують, що діти хворобливо сприймають розгубленість батьків, обтяжених економічними проблемами. Адже матеріальні труднощі, яких зазнають діти з більшості родин, переживаються дуже гостро (при достатку товарів у магазинах та високих стандартах споживання, що нав'язуються рекламою) [Зубіашвілі].

Отже, можна констатувати, що фінансовий стан родини позначається на психологічному розвитку дитини. Відтак, бідність, яка сама по собі є

негативним фактором у процесі соціалізації дитини (неможливість забезпечити належну освіту, погані умови життя, брак коштів на всебічний розвиток дитини і т. ін.), стає ще й додатковим травмуючим фактором для дітей з незабезпечених родин. У середньому шанси життєвої реалізації дітей з бідних сімей є гіршими, порівняно з дітьми із забезпечених родин, оскільки в процесі соціалізації вони запозичують батьківські моделі неефективної фінансової поведінки, а також мають нижчі можливості в отриманні освіти, а в подальшому – працевлаштуванні, що укорінює бідність у наступному поколінні.

Родинні взаємини. Аналіз джерел засвідчує, що економічна ідентичність особистості пов'язана з культурними і моральними традиціями прийнятими у певному суспільстві, а також стереотипами (щодо грошей, капіталу, багатства, бідності, тощо), що побутують у ньому. Позаяк родина - це саме та соціальна інституція, що є носієм суспільних стереотипів, які матеріалізуються у формі сімейного міфу, видається дуже актуальним вивчення особливостей сімейних міфів в малозабезпечених сім'ях з метою подолання культури бідності.

Сімейні взаємини - це складна психічна реальність, яка включає в себе і індивідуальні, і колективні, і онтогенетичні, і соціогенетичні, і міфологічні засади. В межах системного підходу до сім'ї сімейний міф розглядається у нерозривній єдності із сімейними правилами, сімейними ролями, сімейними секретами, сімейними ритуалами [Нестерова].

Сімейні традиції втілюються в такій формі групової свідомості, як сімейні міфи, що є метафоричною формою вираження сімейних стереотипів. Окрім того, родина - це саме та соціальна інституція, що є носієм суспільних стереотипів, які матеріалізуються у формі сімейного міфу.

Сімейний міф - це система добре інтегрованих вірувань, що їх поділяють всі члени родини, стосуються один одного і їхнього взаємного положення в сім'ї, і які не піддаються сумніву членами сім'ї, попри явні ознаки їх розходжень з дійсністю. Сімейні міфи – це певні захисні механізми,

що використовуються для підтримання єдності у дисфункційних сім'ях (синонімами є «вірування», «переконання», «сімейне кредо», «рольові експектації» та ін.) [Нестерова], [Варга].

Можна припустити, що бідні родини (які є дисфункційними, за висловом Р. Мертона), продукують деструктивні міфи про гроші, забезпеченість, багатство і т. ін., відтворюючи бідність у наступних поколіннях. Відтак, одним із напрямів роботи у контексті подолання бідності як способу життя постає психотерапевтична робота, як індивідуальна, так і сімейна.

Економічна ідентичність пов'язана з культурними і моральними традиціями. Вона заснована на сформованих в менталітеті даного народу уявленнях про багатство і бідність, закріплених в повсякденній свідомості у прислів'ях, приказках і анекдотах [Хашченко].

Свідомістю людей часто управляють стереотипи суспільства. Суспільні міфи про гроші склалися сторіччями. Різні державні формації періодично переставляли з ніг на голову старі міфи про капітал і складали свої, нові міфи. Гроші то звеличувалися, то ганьбилися [Зубіашвілі].

У народній економічній свідомості глибоко укорінився міф про добродісну бідність і порочне багатство. Як зазначає Ложкін, житейські рівняння «бідний — значить чесний», «багатий — значить підлий» містять у собі логічну помилку, підмінюючи звичне поєднання ознак причинно-наслідковим казуальним зв'язком. У теорії моральних почуттів А. Сміта і цілій низці інших робіт доведено, що поняття добробуту і чесноти ніяк не взаємозв'язані: такого висновку дійшли і економісти, і психологи [Ложкін].

За своїм менталітетом українці схильні до крайнощів. Одні покоління обожнювали капітал, інші заперечували саму ідею накопичення. Міфи про гроші передавалися з вуст у уста у вигляді життєвої мудрості, прислів'їв, анекдотів. Ці соціальні міфи відіграють у свідомості людей ту ж негативну роль обмежувачів і негативних програм, що й батьківський спадок у вигляді „міфології” про гроші, „від яких усе зло”.

Зневажливе ставлення до грошей зазвичай маскує фінансову безпорадність, задрість і страх. Певну роль у формуванні цього стереотипу відіграли спочатку релігійні, а потім і радянські ідеологічні постулати, що закликають зневажати багатство, якому протиставлялися духовний аскетизм, відмова від приватної власності [Зубіашвілі].

Радянська політична та соціальна системи створили режим (репресії, «розкуркулення», Голодомор), котрий суттєво вплинув на психологічні особливості ставлення до грошей і багатства, а, відтак, і на фінансове благополуччя не одного покоління.

Дослідження Т. Воропаєвої, М. Обушного, яке було присвячено вивченню психологічних особливостей осіб, сім'ї яких пережили Голодомор, показало, що вони значною мірою відрізняються від тих, кого не торкнулася ця трагедія. Зокрема, було виявлено, що перша група респондентів (які проживали на територіях, які постраждали від голоду) відрізняється наявністю радянських стереотипів («бути як усі», «не висовуватись» і т. ін.), схильністю до конформізму, низьким рівнем суб'єктності, низьким рівнем домагань, домінуванням поведінкових тенденцій уникнення та ін. [Обушний, Воропаєва].

У дослідженні К. Бейкер і Ю. Гіппенрейтер було виявлено, що успішність соціального функціонування (у тому числі і фінансового) нащадків репресованих членів родини залежить від позитивного осмислення подій, що сталися в минулому і від того, чи підтримувалися вертикальні зв'язки між поколіннями. А отже, збереження і передача пам'яті сім'ї є важливою для нормального функціонування членів родини [Бейкер, Гіппенрейтер].

Проведений теоретичний аналіз змісту категорії «бідність» дає змогу зробити висновок, що єдиного визначення даного поняття не існує в силу багатогранності цього явища і неоднозначності ставлення до нього. Також дотепер відсутні загальноприйняті критерії вимірювання бідності, що

підкреслює надзвичайну соціальну актуальність досліджуваної проблематики.

Як структурна соціальна одиниця, сім'я віддзеркалює загальний стан суспільства, суперечності й наслідки процесів, що відбуваються в ньому. Аналізуючи категорію «бідність» крізь призму сімейної взаємодії, можна виділити три вектори вивчення зазначеної категорії: подружні взаємини, батьківські та родинні взаємини.

Встановлено, що культура бідності як соціальне явище вимагає усебічного вивчення та комплексної роботи з метою подолання цього явища. Одним із пріоритетних напрямів роботи в сімейному аспекті вбачаємо психотерапевтичну роботу з сім'ями, що перебувають за межею бідності.

Література:

1. Lewis O. The culture of poverty // On understanding poverty: Perspectives from the social sciences / Ed. by D. P. Moynihan. – New York: Basic Books, 1969.
2. Mayer S. E. The Influence of Parental Income on Children's Outcomes / Ed. by Knowledge Management Group, Ministry of Social Development. - Wellington, 2002.
3. Антонов А., Медков В. Социология семьи. М.: Изд-во МГУ: Изд-во Международного университета бизнеса и управления, 1996. – 304 с.
4. Бейкер К., Гиппенрейтер Ю. Влияние сталинских репрессий конца 30-х годов на жизнь семей в трех поколениях // Вопросы психологии. – 1995. - №2. С. 66-83
5. Белкин А. Почему беднеют бедные? // <http://semya.potrebitel.ru/data/8/49/08.shtml>
6. Варга А. Семейные мифы в практике системной семейной психотерапии // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2001. - №1-2 (электронный ресурс: <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=20011206>)

7. Вихор С. Гендерний аналіз українського народного фольклору крізь призму теорії сімейної власності Р. Коллінза // Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. «Гендерні стереотипи індивідуального здоров'я». – 2007. – Луцьк. – С. 20-23
8. Дейнека О. Константы бедности // <http://www.pchela.ru/podshiv/37/boolen.htm>
9. Зубіашвілі І. Ставлення до грошей як фактор економічної соціалізації // Соціальна психологія. – 2008. - №5 (31). – С.109-122.
10. Красун А., Турчин Я. Бідність в Україні та шляхи її подолання // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2008. – Вип. 20. – С. 81-85
11. Лібанова Е. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу. – К., 2008. – 330 с.
12. Лібанова Е. Подолання бідності: погляд науковця // Ринок праці та соціальний захист. – 2004. – С. 26 – 32.
13. Ложкін Г., Спасенніков В., Комаровська В. Економічна психологія: Навчальний посібник. — К.: ВД «Професіонал», 2004. — 304 с.
14. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. — М.: АСТ, Хранитель, 2006. — 873 с.
15. Момоток О. Дослідження бідності в Україні та шляхи її подолання // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. – 2011. - №1(4). С. 125-129
16. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации // Социологический журнал. – 2001. - №1. – С. 5-32.
17. Нестерова А. Социально-психологические детерминанты семейных мифов: автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – Москва, 2004.
18. Обушний М., Воропаєва Т. Політико-психологічні аспекти Голодомору 1932-1933 років // Соціальна психологія. – 2009. - №2 (34). С. 39-48.

19. Пляскина Г. Социальная адаптация малообеспеченных семей в новых социально-экономических условиях (на материалах республики Бурятия): автореф. дисс ... канд. социол. наук. – Улан-Удэ, 2007.
20. Солодовников В. Социология социально-дезадаптированной семьи. – СПб.: Директ, 2007. – 384 с.
21. Хащенко В. Экономическая идентичность личности: психологические детерминанты формирования // Психологический журнал. – 2004. – Т.25. - №5. – С. 32-49
22. Швец А., Могилевкин Е., Каргаполова Е. Мотивация вступления в брак и ее влияние на кризис будущей семьи // Вопросы психологии. – 2004, №2. – С. 89 – 97
23. Чернега О., Опалько В. Глобальна бідність: масштаби, тенденції і загрози розвитку. – Донецьк, 2010. – 235 с.